

UJTE

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024 (Haziran/June)

DÜŞÜNCE TARİHİNDE İNANCIN RASYONELLİĞİ BAĞLAMINDA AKIL-KALP İLİŞKİSİ

Mind-Heart Relationship in the Context of Rationality of Faith in the History of Thought

ÜMMÜNUR YURTSEV

Yüksek Lisans Mezunu. Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Anabilim Dalı.

MSc, Pamukkale University, Institute of Islamic Science, Philosophy and Religion Sciences, Department of Philosophy of Religion, Denizli/Turkey

yurtsev.ummunur@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6192-4173>

Makale Bilgisi - Article Information Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 29/03/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 24/06/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/06/2024

Atıf/Citation: Yurtsev, Ümmünur. "Düşünce Tarihinde İnançın Rasyonelliği Bağlamında Akıl-Kalp İlişkisi". *Universal Journal of Theology* 9/1 (2024): 95-124. Doi: 10.56108/ujte.1461043

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

DÜŞÜNCE TARİHİNDE İNANCIN RASYONELLİĞİ BAĞLAMINDA AKIL-KALP İLİŞKİSİ*

Ümmünur YURTSEV

Öz

Tanrı inancı ve varoluşun anlamı, düşünce tarihi boyunca üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Varoluşun kaynağı ve amacını sorgularken bunu kutsal bir varlıkla ilişkilendirenler ve fiziksel âleme odaklanarak aşkın bir varlığa ihtiyaç duymayanlar da olmuştur. Bu makalede varoluşun kaynağının Tanrı inancı ile ilişkilendirilmesine dair düşünce tarihinde akıl ve kalbe yüklenen anlamlar ele alınmıştır. Akıl-kalp arasındaki ilişki, inanç sistemlerinin oluşumunda ve gelişiminde önemli bir rol oynar. İnanç, bazen duygusal bir tasdik olarak kalpte bazen de akıl yoluyla rasyonel bir süreç olarak tanımlanır. Kalbin kan deveranını sağlayan organ olmasının yanında ruhun, duygunun, aklın ve inancın sembolü olması onu Tanrı inancı ile ilgili tartışmaların merkezine koymuştur. Bu konunun araştırılması kutsal metinlerde kalbe atfedilen bilişsel işlevler ve Tanrı inancının temellendirilmesinde aklın ve kalbin rolünün anlaşılabilmesi için gereklidir. Çalışmamızda akıl ve kalp kavramları Yahudi, Hıristiyan ve İslam düşüncesi bağlamında felsefi bir analizle incelenmiştir. Bu çerçevede aklın ve kalbin iman gibi irade gerektiren konularda sorumlu merkez olması ve Tanrı inancının temellendirilmesinde ortaya çıkan bazı felsefi problemler ele alınmıştır. Sonuç olarak düşünce tarihi boyunca aklın Tanrı inancı ile ilişkisi uyumlu, çatışmacı ve bağımsız görüşler olmak üzere çeşitli bakış açılarıyla yorumlanmıştır. Yahudilikte akıl ve kalp birlikte çalışır ve akıl kalbi önceler. Hıristiyanlıkta ise dönem dönem farklılıklar yaşanmıştır. Batı Hıristiyan düşüncesinde aydınlanma dönemiyle birlikte aklın önemi vurgulanmış ve Tanrı inancının rasyonel bir temele oturtulması gerekliliği savunulmuştur. Bu dönemde akıl-kalp arasındaki ilişki rasyonalizm ve fideizm akımları adı altında tartışılmıştır. İslam düşüncesinde ise Tanrı inancının temellendirilmesi hakkında filozoflar farklı argümanlar ortaya koysa da asıl tartışmalar iman tanımı konusunda yaşanmıştır. Tartışmalar tasdik, ikrar ve amel kavramları etrafında gelişmiştir. Dolayısıyla inancın rasyonelliği, akıl ile duygu arasındaki dengeyi sağlama çabasıyla ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnanç, İman, Akıl, Kalp, Rasyonalizm.

Mind-Heart Relationship in the Context of Rationality of Faith in the History of Thought

Abstract

The belief in God and the meaning of existence has been a subject of significant interest throughout the history of thought. While questioning the source and purpose of existence, there have been those who associate it with a divine being and those who focus on the physical world and do not need a transcendent being. This article will discuss the meanings attributed to the mind and heart in the history of thought regarding the association of the source of existence with the belief in God. The relationship between the mind and the heart plays an important role in the formation and development of belief systems. Belief is sometimes defined as an emotional affirmation in the heart and sometimes as a rational process through reason. The fact that the heart is a symbol of the soul, emotion, reason and faith, in addition to being the organ that provides blood circulation, has placed it at the centre of discussions about belief in God. It is imperative to investigate this issue in order to gain insight into the cognitive functions attributed to the heart in sacred texts and the role of the heart and mind in the justification of belief in God. This study analyses the concepts of mind and

heart philosophically in the context of Jewish, Christian and Islamic thought. This framework allows for the discussion of the role of the mind and heart as the responsible centre in matters requiring will, such as faith and some philosophical problems that arise in the justification of belief in God. Consequently, throughout the history of thought, the relationship between reason and belief in God has been interpreted from a variety of perspectives, including those that view the relationship as harmonious, conflicting, or independent. In Judaism, the mind and heart are understood to work in concert, with the mind taking precedence over the heart. In contrast, Christianity has experienced a variety of shifts over time. With the advent of the Enlightenment period in Western Christian thought, the importance of reason was emphasised, and the necessity of placing the belief in God on a rational basis was defended. During this period, the relationship between the mind and the heart was discussed in the context of the rationalism and fideism movements. In Islamic thought, although philosophers put forward different arguments about the justification of belief in God, the main debates were about the definition of faith. The debates have developed around the concepts of assent, assent and deeds. Consequently, the rationality of faith has emerged with the effort to ensure the balance between reason and emotion.

Keywords: Belief, Faith, Mind, Heart, Rationalism.

Giriş

Düşünce tarihi boyunca Tanrı inancı, insanlığın en temel sorgulamalarından biri olmuştur. Varoluşun kaynağını ve amacını anlama çabası, insanları kimi zaman kutsal bir varlığa, kimi zaman ise somut gerçekliğe yönlendirmiştir. Bu arayışta, kalp ve aklın rolü de her zaman tartışma konusu olmuştur. Kalbi merkeze koyanlar için iman, teslimiyet ve duygusal onay anlamına gelirken; akli merkeze koyanlar için Tanrı'ya inanç, mantıksal bir süreçtir. Kalp, sadece kan pompalayan bir organ değil, psikolojik ve duygusal davranışların da merkezidir. İnancın merkezine kalbi koyanlar, kalbin çok boyutlu yönlerinden bahseder. Aynı şekilde, akli merkeze koyanlar için de bu geçerlidir. Bu çalışmanın araştırma problemi akıl ve kalp ilişkisinin felsefi bağlamında nasıl ele alındığını ve hangi inanç sistemlerine temel oluşturduğunu tespit edip değerlendirmektir. Konuya daha iyi bir açıklık kazandırmak amacıyla, düşünce tarihinde *akıl*, *kalp*, *inanç* ve *iman* kavramlarının hangi anlamlarda kullanıldığı incelenecektir. Bu bölüm, akıl-kalp ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan görüşlerin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Arapça *a k l* kelimesinden dilimize geçen *akıl* bağlamak, idrak etmek, zekâ ve kavrayış anlamına gelmekte ve Türkçe'de *us* kavramı yerine kullanılmaktadır. Fetanet, feraset ve keramet kavramları da akıl ile aynı anlama gelmektedir. ¹ Antik Yunan düşüncesinde Yunanca *logos* ve *nous*

* Bu çalışma Doç. Dr. İsmail Şimşek danışmanlığında 4 Ağustos 2022 tarihinde tamamladığımız "Düşünce Tarihinde İnancın Rasyonelliği Bağlamında Akıl-Kalp İlişkisi" başlıklı yüksek lisans tezinden esas alınarak hazırlanmıştır.

kavramlarıyla ifade edilen akıl, felsefi bir terim olarak ilk kez Herakleitos tarafından sistemleştirilmiştir.² Ona göre “her şey akar, hiçbir şey kalmaz”. Dolayısıyla evren sürekli değişim içindedir. Logos, evrenin değişimini ve dönüşümünü yöneten evrensel bir yasadır. Evrenin sabit bir özü veya formu yoktur, aksine o sürekli bir akış halindedir. Duyularımız bize sabit ve kalıcı bir dünya algısı verir, ancak bu algı gerçekliği yansıtmaz. Gerçeklik, logos tarafından yönetilen sürekli bir değişimdir. Dolayısıyla duyularımız bize gerçeği göstermezken, akıl logosu kavrayabilir ve evrenin gerçek doğasını anlayabilir. Akıl, duyuların ötesine geçerek evrenin değişken ve akışkan yapısını kavrayabilir.³ Benzer şekilde *nous* da Anaksagoras tarafından evreni yöneten akıl olarak tanımlanmıştır.⁴

Batı düşüncesinde akıl Orta Çağ'da Hıristiyanlığın etkisiyle *ratio* ve *intellectus* kavramlarıyla ifade edilmiştir. *Ratio* Latince kökenli bir kelime olup felsefi anlamda akıl, mantık, sebep veya hesap anlamlarına gelir. Genellikle duyulara ve duygulara karşıt olarak kullanılarak rasyonel düşünmeyi ve mantıksal çıkarımı temsil etmektedir. Bu bağlamda bilimsel bilginin temelini *ratio* kavramı oluşturmaktadır.⁵ *Intellectus* ise *ratio* dan ayrı olarak sezgisel hikemi bilgiyi ifade etmektedir. Yunan felsefesindeki *nous*'un karşılığı olan *intellectus*, Orta Çağ düşünürleri tarafından Tanrı'nın bir armağanı olarak görülmüş, insanları diğer canlılardan ayıran ve Tanrı'yı bilmemizi sağlayan bir yetenek olarak kabul edilmiştir.⁶ Orta Çağ ünlü düşünürü Aziz Augustine, *intellectusu* ruhun kendisi olarak görüp ruhu yöneten bir kuvvet olarak tanımlamıştır. Ona göre *ratio* bilgi arayışında kullanılan bir araçtır. *Intellectus* ise bilgeliği amaçlar.⁷ Thomasçı geleneğe göre ise, *ratio* ve *intellectus* birbirini tamamlayıcı kavramlardır ve birbirleriyle çelişmezler. Bu perspektife göre *ratio* ve *intellectus* farklı yönleriyle aynı gerçekliğe hitap ederler. Ancak

¹ Ömer Faruk Harman, “Saîd b. Yûsuf Feyyumi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/517.

² Frederick Copleston, “Ön-Sokratikler ve Sokrates”, çev. Aziz Yardımlı, *Felsefe Tarihi, Yunan ve Roma Felsefesi* (İstanbul: İdea Yayınları, 1986), 1/36.

³ Macit Gökberk, *Felsefe tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 24.

⁴ Selena Özbaş, “Anaksagoras'ta Nous Kavramı”, *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi* 2/13 (2020), 114-120.

⁵ İbrahim Kalın, *Perde ve Mana: Akıl Üzerine Bir Tahlil* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 29.

⁶ *Cambridge Dictionary*, “Intellect” (Cambridge University Press) (Erişim 30 Mayıs 2021).

⁷ Dagobert D. Runes, “Intellect”, *The Dictionary of Philosophy* (Erişim 30 Mayıs 2021).

tarihsel süreçte *ratio*, natüralizm ve pozitivizmle birleşerek hakikati sadece insan zihninin analitik yeteneğine indirgeyen bir yol izlemiştir.⁸

Orta Çağ Batı Hıristiyanlığında zamanla teolojinin gölgesinde kalan akıl, İslam felsefesinde merkezi bir rol oynamıştır. Bilim ve akla verilen önem, felsefi düşüncenin seyrini Doğu'ya kaydırmış ve Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi İslam filozofları aklın farklı yönlerini incelemiştir. İslam felsefesi içinde akıl, varlık, bilgi ve ahlak konularında önemli bir role sahiptir. İlk olarak Kindi'nin başlattığı akıl teorisi, Farabi tarafından geliştirilmiş ve kozmik akıllar silsilesi şeklinde ortaya konulmuştur. Farabi'ye göre akıl bilgi süje-obje ilişkisinde bilkuvve akıl, bilfiil akıl, müstefâd akıl ve faâl akıl olmak üzere dört aşamada ortaya çıkar. Bu silsile Tanrı'dan zorunlu olarak türemiştir.⁹ İbn Sina, Farabi'nin akıl teorisinden etkilenmiş ve kendi bakış açısını ortaya koymuştur. Ona göre heyulâni akıl, meleke halindeki akıl, fiil halindeki akıl, müstefâd akıl ve kutsi akıl olmak üzere beş çeşit akıl bulunmaktadır. Her biri bilgi ve ahlakın farklı yönlerini temsil etmektedir.¹⁰ Aydınlanma dönemiyle birlikte tekrar tanımlanan akıl bu kez *rasyonalizm* ve *ampirizm* kavramlarıyla ifade edilmiştir. Bu dönemde akıl yeniden keşfedilip ve yüceltilerek sadece inanç ve geleneklere dayalı bir kavram olmaktan öte, mantıksal düşünme ve deneysel gözleme dayalı bir bilgi kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır.¹¹

Tanrı inancının epistemik değeri söz konusu olduğunda otaya çıkan tartışmalar akıl ve kalp etrafında dönmektedir. Dolayısıyla *iman* ve *inanç* kavramı da bu tartışmalar arasında yerini almaktadır. Nitekim günlük hayatta bu iki kavram birbirinin yerine kullanılsa da felsefi ve dini anlamda farklılıklar içermektedir. İnanç, itikat anlamına gelir ve bir şeyin varlığına veya düşüncesinin doğruluğuna güven duymaktır.¹² Antik Yunan düşüncesinde inanç anlamında kullanılan *pistis* ve *doxa*, güven ve samimiyet olarak yorumlanmıştır. *Pistis*, içtenlik ve itimat anlamını taşıırken *doxa* ise düşünce, kanaat, algı ve inançtan oluşan bir görüşü temsil eder. İnanç, dini açıdan Tanrı'nın varlığına yönelik şüphe duymadan kabul etmeyi ifade ederken,

⁸ Kalm, *Perde ve Mana*, 30; Denys Turner (ed.), "Intellect", *Faith, Reason and the Existence of God* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 75-88.

⁹ Mahmut Kaya, "Farabi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 149.

¹⁰ Ali Durusoy, "İbn Sina", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/323.

¹¹ Yakup Kahraman, "Aydınlanma Epistemolojisinin Oluşumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 1263.

¹² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013), 663.

felsefi bağlamda doğruluğu kesin kanıtlara dayanmayan, ancak haklı olduğuna inanılan bir önermenin savunmasını ifade eder.¹³

İman ise, Arapça kökenli *e m n* fiilinden türemiş bir kelime olup, güven, samimiyet, doğrulama, emin olma, şüphesiz kabul etme gibi anlamları içerir. Yunanca *pistis*, Latince *fides* ve dogma, İbranice *emunah* (Tanrı'ya güven ve insanlara inanç anlamında), İngilizce *faith* ve *affirmation* (kilise tarafından doğru kabul edilen öğretileri benimsemek) kelimelerine karşılık gelir.¹⁴ İman, dinsel bağlamda tek bir yaratıcının varlığını ve vahiy yoluyla aktardığı gerçekleri kabul ederek dünyaya anlam kazandırma çabasıdır. İman tanımında önemli bir yer tutan diğer kavram ise tasdiktir. Tasdik, felsefi ile kelimî olarak iki farklı bağlamda ele alınır. Felsefi terim olarak tasdik, aklın bir önermeye olumlu veya olumsuz hüküm vermesini ifade ederken kelimciler bu tanımın imanı yeterince kapsamadığını ve daha çok inancı ilgilendirdiğini savunur. Tasdik, duygusal anlamlar taşıyan bir fiili ve zihinsel bir kabulü içerebilir.¹⁵ Dini epistemolojide, imanın mahiyeti üzerine yapılan tartışmalar genellikle vahiy kavramından kaynaklanır. Vahiy, modern Batı düşüncesinde rasyonel bilgi ile vahyedilmiş bilgi arasındaki farkı çözümlenmeye çalışan önemli bir soru olmuştur. Önerme ve kişi merkezli vahiy anlayışı olmak üzere iki temel yaklaşım çerçevesinde tartışılmıştır.¹⁶ Önerme merkezli vahiy anlayışına göre iman, sözlü veya yazılı şekilde iletilen tanrısal önermeleri kabul etmeyi içerir. Kişi merkezli vahiy anlayışında ise vahiy, Tanrı'nın kendisi olarak anlaşılır ve kutsal kitapların mutlak doğruluğu üzerinde durulmaz. Bu görüşe göre Tanrı her dönemde kendisini farklı şekillerde açıklamış ve mesajlar farklı yorumlara tabi tutulmuştur.¹⁷ İman ve inanç terimleri genellikle birbirinin yerine kullanılmıştır. Ancak, inanç zihni bir kabul iken, iman daha fazla güven ve teslimiyeti içerir.

Genel anlamda Tanrı inancı söz konusu olduğunda *akıl, kalp, inanç* ve *iman* kavramları vahiy ile doğrudan ilişkili olduğundan tartışmalar Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dini düşüncesi içerisinde geçmektedir. Dolayısıyla akıl-kalp ilişkisi bağlamında ele alacağımız inanç sistemi bu üç dini kapsamaktadır.

1. Yahudi Düşüncesinde Akıl-Kalp İlişkisi

¹³ Jonathan Leicester, "The Nature and Purpose of Belief", *The Journal of Mind and Behavior* 29/3 (2008), 217.

¹⁴ Hanifi Özcan, "İman", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslam Ansiklopedisi, 2000), 216.

¹⁵ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 2016), 82-84.

¹⁶ Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy* (Ötüken Neşriyat, 2019), 27.

¹⁷ Rahim Acar vd., *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 225-226.

Yahudi düşünce geleneğinde kalp, *lev* kelimesiyle ifade edilip sadece bir organ olmanın ötesinde, insanın tüm benliğini temsil eder. Kalp, sadece sevgi, nefret ve korku gibi temel duyguları değil karar verme ve öz bilinci de içerir.¹⁸ Tevrat'ta kalp kavramı farklı anlamlarda kullanılmıştır. Canlıların yaşam kaynağı, düşüncenin, inancın, kanaatin, iradenin, zekâ ve bilgeliğin merkezi olarak ele alınmıştır. Tevrat'ta ahlaki yaşamın kalple başlaması gerektiği vurgulanır. Kalp saf ve temiz olduğunda, insan doğru olanı seçebilir ve ahlaki bir şekilde yaşayabilir. Dolayısıyla Yahudi düşüncesinde kalp, aklının ve duygularının kaynağı, ruhun ve bedenin komuta merkezi, insanın Tanrı ile bağlantı kurduğu yer olarak kabul edilir.¹⁹ Çünkü Rabb sadece dış kalbe bakar ve kalp samimiyse insanın amelleri de değerlidir. Düşüncelerimiz, amellerimiz ve niyetlerimiz de kalbimizden kaynaklanır. Akıl kalpten ayrı değildir ve kalbin bir fonksiyonudur. Akıl ise *sexel* kelimesiyle ifade edilir ve zihin anlamı taşır. *Intellect* kelimesine karşılık gelen *Aintligntzih* ise zekâ, bilgelik, kalbin anlaması ve kehaneti gibi anlamlarda kullanılır.²⁰

Orta Çağ'da düşünürler arasında önemli bir problem olan din-felsefe ilişkisi Yahudi düşüncesinde de tartışılmıştır. Dönemin önde gelen Yahudi bilgini İbn Meymûn, din ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışmış, akıl kavramını açıklarken Aristoteles ve Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi İslam filozoflarının etkisinde kalmıştır. Ona göre akıl, tüm canlılardaki kuvvetlerin en üstünüdür ve insanın kabiliyet ve yetkinliklerinin temelidir. İnsan, zihinsel yetileri sayesinde düşünür ve yaşamını devam ettirmek için gereken bilgiyi elde eder. İbn Meymûn, aklın sınırlarıyla ilgili olarak ay-altı ve ay-üstü ayrımını yapmıştır. Buna göre insan sadece ay-altı dünyanın bilgisini kavrayabilir.²¹ Aydınlanma döneminde Yahudi kökenli önemli bir düşünür olan Benedict Spinoza'ya göre akıl Tanrı'yı ve evreni bilmenin tek yoludur. O'na göre insanın bilgisi saf akılla elde edilir ve bu bilgi, deneyden ziyade akıl ile inşa edilir. Spinoza, *Anlama Yetisinin İyileştirilmesi* adlı eserinde "birinci tür bilgi, ikinci tür bilgi ve üçüncü tür bilgi" olmak üzere üç bilgi türünden bahseder. Birinci tür bilgi hayal gücüyle algılama, ikinci tür bilgi akıl yürütme, üçüncü tür bilgi ise, Tanrısal doğanın zorunluluğunu kavramamızı sağlar.²² Rasyonalizmin en

¹⁸ İbn Meymun, *Delaletü'l-Hairin*, çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ (Kimlik Yayınları, 2019), 121.

¹⁹ *Kutsal Kitap* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2020), I. Krallar, 2:4; I. Krallar, 8:48.

²⁰ Crawford Howell Toy vd., "Philo Judaeus", *The Jewish Encyclopedia*, ts. (Erişim 30 Kasım 2021).

²¹ Joseph Buijs, "Religion and Philosophy in Maimonides, Averroes, and Aquinas", ed. Ryan Szpiech, *Brill* 8/2-3 (2002), 173.

²² Benedictus de Spinoza, *Spinoza's Short Treatise on God, Man, and His Well-Being: Translated and Edited, With an Introduction and Commentary and a Life of Spinoza* (Forgotten Books, 2018), 63.

önemli savunucularından biri olan Spinoza, bilginin doğruluğunu *upuygunluk* ile ölçer. Gerçekliğin ölçüsü, doğru fikirlerin upuygunluğudur. Doğru ve hakiki bilgiye sahip olduğumuzda, onun doğruluğunu bilir ve şüphe duymayız. Dolayısıyla akıl bilgisi, rasyonel ve bilimsel bir yaklaşıma dayanır ve tüm insanlar için erişilebilirdir. Bilmenin en yüksek derecesi ise sezgisel bilgi yani üçüncü tür bilgidir. Bu aynı zamanda insanın özgürleşmesini sağlayacak olan bilgidir. Sezgisel bilgi, Tanrı'ya daha iyi anlamamızı sağlayarak insanı en yüksek insani yetkinliğe ulaştırır. Tanrı'ya karşı duyulan zihinsel sevgi, insanın özgürlüğünü ve mutluluğunu sağlar. Çünkü bu sevgi Tanrı'nın ezeli olduğunu kavramamızı gerektirir.²³

Yahudilikte imanın temeli, Tanrı'ya güven ve tevekkül üzerine kurulmuştur. Bu anlayış, İbrahim'in rabbini bulmak için aklını ve kalbini kullanmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla Yahudi düşünce tarihi İbrahim peygamber ile başlamaktadır.²⁴ Peygamberlerden sonra ise Rabbiler Yahudiliğin yorumlama otoritesi haline gelmiş ve mistik bir tarzda ilahi hikmeti yorumlayarak monoteist-metafizik yaklaşımdan uzaklaşmışlardır. Babil Talmud Akademisi'nin kurulana kadar Helenistik düşünceden çokça etkilenen Rabbiler, 9. yüzyılda İslam düşüncesi etkisi altında kalmıştır. Özellikle Tanrı'nın varlığını akli temellere dayandırılması konusunda İslam terminolojisinden yararlanmışlardır.²⁵ Tevrat ile felsefeyi uzlaştıran ilk Yahudi filozofu olan Saadia ben Yosef Gaon, eserlerinde Yahudi hukukunu akli temellere dayandırmıştır. Dolayısıyla Babil Talmud Akademisi, kutsal metinleri daha rasyonel bir şekilde düzenlenip bilim ile din arasındaki çelişkilerin giderilmesini sağlamıştır.²⁶

Orta Çağ'da en önemli Yahudi alimlerinden İbn Meymûn, Aristoteles'in mantık yöntemlerini kullanarak Tevrat'ı yorumlamış ve günümüz Yahudi inancının şekillenmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ona göre akıl ve vahiy birbiriyle uyum içindedir. İbrahim'in evrenden yola çıkarak Tanrı'ya duyduğu sevgi, bu uyumu destekler. İbn Meymûn, rasyonellik kavramını Yahudilik içinde geliştiren bir düşünürdür. İnsanın ilahi bilgiye erişmek için âlem ve âdem hakkında akıl yürütmesi gerektiğini savunur. İbn Meymûn eserlerinde

²³ Benedictus Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2011), 247-352.

²⁴ Yosef Dov Halevi Soloveitchik, “החכמה שבראש והחכמה שבלב” (Akıl ve Kalbin Bilgeliği)” (Erişim 12 Eylül 2021).

²⁵ Mustafa Alıcı, “Erie Resonance veya İnsanlık Adına Dehşet Verici Yankı: Yahudi Akıl”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 9/23 (10 Ocak 2021), 61.

²⁶ Ömer Faruk Harman, “Saîd b. Yûsuf Feyyumi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/517.

insandaki akıl kabiliyetinin yüceliğini ve Tanrı'ya benzeyebilmesi için bu akli kullanmanın önemini vurgular. Ancak Tanrı'nın doğasını tam olarak anlamının mümkün olmadığını, bu konuda sabırlı olunması gerektiğini belirtir. Aksi takdirde inançta karmaşa yaşanabilir ve zihin kapanabilir.²⁷ Dolayısıyla insanın gerçeğe erişmesi için zihinsel hazırlık çok önemlidir. Ona göre mükemmelliğe ulaşmak için bilimsel çalışmalar yapılması gerekir. Mantık, matematik ve fizik gibi alanlarda bilgi edinmeli ve sonra metafizik konuları öğrenmelidir. Bu, kişinin akıl ile inanç arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamasını sağlar.²⁸ İbn Meymûn, insanın en önemli yetisi olarak akli kabul eder. Akıl, insanın yaşamını kolaylaştıran güçlü bir araçtır ancak kesin bir güce sahip değildir. Tevrat'taki görünen akla aykırı bölümler mecazi olarak yorumlanmalıdır. Ona göre insan sadece dünyevi konuları kavrayabilir. Metafizikî konuların akli sınırlarımızı aşar. Bu yüzden, dinin anlaşılması için felsefeye ihtiyaç vardır. İmanın ve doğrulamanın temelinde de akıl yatar.²⁹

18. yüzyılda Batı Avrupa'da yaşanan Aydınlanma hareketi, Yahudiler için yeni bir dönem başlatmıştır. Yahudiler, getto hayatından kurtularak entelektüel alanda aktif hale gelmişlerdir. *Haskala* adı verilen bu akım, Yahudi toplumunda felsefi ve sosyal bir değişimi ifade eder. Haskala, insanlık tarihinde elde edilen bilgilerin Tevrat'ta gizlendiğini ve bu bilgilerin ancak kutsal metinlerin incelenmesiyle ortaya çıkacağını iddia eder. Ancak bu süreçte din-bilim çatışmaları ve Rabbiler ile dönemin Yahudi filozofları arasında yaşanan tartışmalar gerilim yaratmıştır. Rabbiler, bilim kitaplarının Tevrat'a ters düştüğünü varsaymışlar ve Haskala hareketini kutsal metinlere karşı meydan okuma olarak yorumlamışlardır. Bu çatışma, Rabbiler'in dönemin yazılarını denetlemesi ve bazı eserleri yasaklamasıyla sonuçlanmıştır.³⁰

Aydınlanma döneminde geleneksel Yahudi görüşlerine karşı pozitif bir tavır takınan Ortodoks Yahudiler modern bilimin Yahudi düşüncesinin gelişiminde hayati bir rol oynaması gerektiğini savunmuşlardır. Ancak bu süreçte, dinin temel prensipleri üzerinde durarak aydınlanmayı sorgulamak ile Yahudi geleneğini din felsefesine dönüştürme arasında bir denge kurulması gerektiği ikilemi ortaya çıkmıştır. Bu zorlu ikilem, günümüzün modern Yahudi düşüncesinin de temelini oluşturmuştur. Amsterdam Yahudi cemaati

²⁷ İbn Meymun, *Delaletu'l-Hairin*, 95.

²⁸ Aharon Shear-Yashuv, "Jewish Philosophers on Reason and Revelation", ed. Stephen Dawson, (10 Ağustos 1998).

²⁹ Buijs, "Religion and Philosophy in Maimonides, Averroes, and Aquinas", 181.

³⁰ Abdullah Altuncu, "Haskala Sırasında Din-Bilim Çatışması: Onay Belgeleri, Bilim Kitapları ve Rabbani Din Adamları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/2 (2018), 115.

tarafından dini-felsefi görüşleri nedeniyle aforoz edilen önemli düşünürlerden biri Spinoza'dır.³¹ O, özellikle Tevrat'ın Musa tarafından kaleme alınmadığı iddiasıyla dikkat çekmiştir. Batı'daki Aydınlanma döneminde ortaya çıkan Ahit Eleştirisi hareketinin öncülerinden olan Spinoza, Yahudi-Hıristiyan geleneklerini sorgulamış ve İncil'in ilk beş kitabının Musa'ya ait olmadığını savunmuştur.³² Temelde hahamların kutsal metinleri yorumlama yetkisini sorgulamıştır. Ona göre bu yetki sadece belirli bir grupla sınırlandırılmaz aksine herkesin sahip olması gereken bir özelliktir. Zira kutsal metinlerin anlaşılması, sadece dini otoritelere bırakılamaz; aksine, ortalama bir zekaya sahip herkes tarafından yapılabilir. Bu nedenle Spinoza, İbn Meymûn'un Tevrat yorumlama yaklaşımını da eleştirmiştir. Ona göre İbn Meymûn'un kutsal metinleri mecazî olarak ele alması ve geleneksel yorumlaması, metinlerin serbestçe yorumlanmasına olanak tanır ve bu yanlıştır.³³ Kutsal metinlerin yorumlanmasında akıl ile vahiy arasındaki ilişki incelenirken, felsefe ve teolojiyi birbirinden ayrılmalıdır. Çünkü felsefi düşüncelerin vahiy ile doğrudan ilgisi yoktur. Ona göre ilahi mesajların asıl amacı ahlaki değerleri ortaya çıkarmaktır.³⁴ Dolayısıyla kutsal metinden felsefi çıkarım yapmak bir nevi o metnin peygamberine atıfta bulunmaktır. Bu sebeple Spinoza, Yahudi tefsir geleneği içinde yer alan *dogmatist* ve *skeptiklerin* görüşlerini eleştirmiştir. Dogmatistler, akıl ile vahyin uyumlu olduğunu savunurken skeptikler, aklın vahye tabi olduğunu ileri sürer. Skeptiklere göre vahiy mutlak gerçeği içerir ve metinlerin zor anlaşılabilen ifadelerini yorumlamak için dini otoritelere başvurmak gerekir.³⁵

Yahudi düşüncesi, akıl ve kalbi birlikte ele almıştır. Akıl Yahudilikte ön plandadır ve rasyonel temellere dayanır. Rabbani gelenek akı, dinin dogmatik yapısını güçlendirmek için kullanmıştır. Bu, Yahudilikte akıl-kalp ilişkisinin temelini oluşturur. Tarih boyunca Hıristiyanlık, duygusal bağlılık ve teslimiyeti vurgularken Yahudilik daha çok zihinsel merkeze odaklanmıştır. Akıl, temel ilkeleri belirlerken kalp onu takip eder. İnancın akıl ve kalp arasında uyumlu bir şekilde işlemesi önemlidir; çünkü inanç düşüncenin temelidir ve Tanrı inancı olmadan ahlaki değerlerden bahsedilemez.

³¹ Baruch Sterman, "Judaism and Darwinian Evolution", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 29/1 (1994), 48.

³² Benedictus de Spinoza, *Teolojik Politik İnceleme*, çev. Musa Kazım Arıcan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 149.

³³ Steven Nadler, "Scripture and Truth: A Problem in Spinoza's 'Tractatus Theologico-Politicus'", *Journal of the History of Ideas* 74/4 (2013), 632.

³⁴ Brayton Polka, "Spinoza's Concept of Biblical Interpretation", *Journal Jewish Thought and Philosophy* 2 (1992), 19.

³⁵ Spinoza, *Teolojik Politik İnceleme*, 215.

Dolayısıyla Yahudi düşüncesinde günlük davranışlarımız rasyonel olmalı ve inancımızın akıl ve hikmetle birleşmesi gerekmektedir. Akıl sadece pratik ve faydalı konulara odaklanırken, kalp insanın bağlılık ve vicdanını temsil eder. Bu nedenle, sadece akıl üzerinden hareket eden bir insan, derin bağlantı hissi ve merhametten yoksun olabileceği için akıl ve kalp birlikte ele alınmalıdır.

2. Hıristiyan Düşüncesinde Akıl-Kalp İlişkisi

Hıristiyan inancında kalp, Tanrı ve insan ilişkisinin merkezi olarak kabul edilir. Duygu, düşünce ve inancın odak noktası olan kalp, Tanrı'nın kontrolü altındadır. Tanrı, istediği zaman kalpleri aydınlatır, güçlendirir ve pekiştirir.³⁶ Sevgi ise kalpte yer alan imanı ifade eder ve dini, ahlaki açıdan büyük önem taşır. Hıristiyanlıkta iman, Tanrı ve Mesih'e duyulan sevginin kalpte var olmasıyla gerçekleşir. Özellikle Katolik mezhebindeki *Sacred Heart* (Kutsal Kalp) betimlemesi, Mesih ve Tanrı'ya olan bağlılığın bir göstergesidir. *Sacred Heart*, İsa aracılığıyla kurtuluşu ve Tanrı'nın merhametini ifade eder.³⁷ Hıristiyanlıkta, imanî samimiyet çok önemlidir. Mesih'in sözleri sadece temiz ve sağlam bir kalpte etkili olabilir. İncil'de, dil ile yapılan ibadetlerin, kalplerin Tanrı'dan uzak olduğu durumlarda anlamının kaybolduğu veya etkisinin azaldığı belirtilir. Saf kişilerin, tatlı sözlerle aldatıldığı ve gerçek inancın yerine getirilmediği vurgulanır. Bu pasajlar, Hıristiyanlar için içten bir inancın, dışsal ritüellerden daha önemli olduğunu ve kalbin samimiyetinin imanın temeli olduğunu ifade eder.³⁸

Yahudi düşüncesinde olduğu gibi, Hıristiyanlıkta da kalbin idrak ve düşünme yetisi önemlidir. Tanrı'yı akla getirmeyen bir kalp, sertleşir ve karanlık ile inançsızlık içinde kaybolur. Fakat Hıristiyanlık Yahudilikten doğmasına rağmen düşünsel gelişimini Roma kültürü içinde gerçekleştirmiştir. Bu sebeple farklı inanç ve uygulamalara sahiptir. Tanrı inancının akli temellendirmesi konusunda özellikle Yunan felsefesinden yararlanarak Hıristiyanlığın Paganizmden ayrı ve üstün olduğunu göstermeye çalışmışlardır.³⁹ Nitekim *ratio*, *intellect* ve *logos* kavramlarını dinsel bağlamda yorumlayarak özelleştirmişlerdir. *Ratio*, hesaplama, oran, akıl, plan ve teori gibi anlamlara gelir ve dini bağlamda otoriteye dayalı inanç ve uygulamaları

³⁶ *KutsalKitap* (Erişim 23 Mayıs 2022), Ef. 1:18-20, Va. 2:23, Rom. 8:27, 2 Se. 2:16-17, 2 Se. 3:3.

³⁷ Richard Heilman, "Solemnity of the Sacred Heart of Jesus", *Roman Catholic Man* (Erişim 16 Aralık 2021).

³⁸ Mat. 15:8, Rom. 16:18.

³⁹ James Swindal, "Faith and Reason", *Internet Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 24 Aralık 2021).

eleştiren akılcı bakış açısını ifade eder.⁴⁰ Faal akıllı ifade eden *intellect*, Grekçe *nous*, Arapça *akl*, İbranice *sekhel* kelimelerine karşılık gelir. *Intellect*, sezgisel ve doğrudan bilgiyi içerir, kendi koşullandırmasını ve gerekçelendirmesini içinde taşır.⁴¹ Akıl, kelime, plan ve konuşma anlamına gelen *logos* ise Hıristiyan teolojisinde önemli bir yer tutar. *Logos*, evrenin düzenlenmesini ve anlamını sağlayan ilahi akıldır. İsa Mesih, Tanrı'nın insanlara gönderdiği kurtuluş aracı olarak kabul edilir ve *logos* ile özdeşleştirilir. Bu bağlamda, *logos* İsa'nın kişiliğiyle ayrılmaz bir bütündür ve insanların yaşam kaynağı, aydınlatıcısı olarak görülür.⁴²

İlk Hıristiyanların felsefeyi kullanarak inançlarının haklılığını ortaya koyma çabası akıl-iman arasındaki ilişkiye dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bilinen ilk tartışmalar Aziz Pavlus' un Atina'da bazı filozoflarla yaptığı mücadeleye dayanır. Pavlus, burada Tanrı'nın birliği, evrenin yaratılması ve Tanrı'nın insanlara yakınlığı gibi konuları ele alır. Doğadan yola çıkarak bir Tanrı'nın varlığını savunur ve herkesin bu gerçeği akıl yoluyla ve evreni düşünerek kavrayabileceğini öne sürer.⁴³ İlk Hıristiyanlık döneminde kilise, kendi dogmalarını akıl ile destekleyerek güç ve otoriteyi korumayı amaçlamıştır. Özellikle Katolik mezhebi Latin kimliği altında, sistematik bir teolojiye vurgu yapılmış, egemenliğini sürdürmek ve Hıristiyanlığı yaymak için bunun gerekliliğine inanmışlardır. Daha sonra ortaya çıkan Ortodoks teolojisi ise felsefi ve mantıksal düşüncelerin ötesinde önceliği mistik deneyime vermiştir.⁴⁴

Dini perspektifin egemen olduğu Batı Orta Çağı'nda dinin hem savunucusu hem de eleştirmeni olan düşünürler, inancın rasyonel ve epistemik temellere dayandırılması gerektiğini savunmuşlardır. Aziz Augustinus'un "inanmak için anlamak" düşüncesi, dönem boyunca etkisini sürdürmüştür. Aydınlanma ile birlikte akıl-iman arasındaki tartışmalar yeniden ivme kazanmıştır. Bu dönemde din ve inançlara karşı savunmacı ve eleştirel bakış açıları ortaya çıkmıştır. Tanrı inancının akıl ile uyumlu olup olmadığı, akıl temelli inancın doğruluğu gibi konular çeşitli inanç anlayışlarını şekillendirmiştir. Özellikle Batı Hıristiyan düşüncesinde, akılcı yaklaşanlar,

⁴⁰ Jörg Dierken - Robert F. Brown, "Rationalism", *Encyclopedia of Christianity Online* (Erişim 21 Aralık 2021).

⁴¹ Adele Berlin - Maxine Grossman, "Intellect", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion* (Erişim 21 Aralık 2021).

⁴² "Logos", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 22 Aralık 2021), Yu. 1:1-5.

⁴³ Rom. 1:20.

⁴⁴ Kürşat Demirci, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 4.

inancı (kalp) merkeze alanlar ve orta yol bulanlar olmak üzere üç ana eğilim görülür.

2.1. Akılcı Yaklaşımlar

Akılcılık, bir şeyin gerçekliğini kanıtlamak için akıl yoluyla kabul edilebilir şekilde ispat gerektiren yaklaşımın genel adıdır. Bu düşünceye göre insanlar her türlü bilgiyi elde etmek için akıllarını kullanmalıdır. Akılcılık, düşünce tarihinde genellikle iki ana şekilde ele alınır: katı akılcılık ve eleştirel akılcılık. Katı akılcılık, bir inancın akıl yoluyla rasyonel bir şekilde onaylanması gerektiğini öne sürer. Buna göre Tanrı'nın varlığı gibi inançlar akılcı bir temele dayandırılmalıdır. Yaklaşımın savunucusu W. K. Clifford' a göre "yetersiz delillerle inanmak, herkes için, her zaman ve her yerde yanlıştır".⁴⁵ İnançların kabul edilebilmesi için yeterli akli delillerin olması gereklidir. İncancı sorgulamadan bağlılığını sürdürenler insanlığa karşı büyük bir hata içindedir. Clifford'a göre sorgulanmadan kabul edilen bir inanç, doğru olsa bile hatalıdır. Örneğin, din adamının veya konsilin belirttiği şeylere sorgulamadan inanmak doğru olabilir ancak bu, hata içinde olmayı gerektirir. Zira yeterli akli kanıtlara dayanmayan inanç, inanan kişiye veya diğer insanlara ciddi zararlar verebilir. Bunu bir gemici örneğiyle açıklar. Gemi sahibi bir tüccar, eski ve yıpranmış gemisini denize göndermek konusunda ikilemde kalmasına rağmen işi kadere bırakarak denize açılır. Nihayetinde gemi batar fakat gemi sahibi duruma sessiz kalır.⁴⁶ Clifford'a göre gemi sahibi, geminin sağlam olduğuna dair incancı araştırmadan kabul ettiği için ölümlerden sorumludur. Akli şüpheleri görmezden gelerek inanmak, yetersiz kanıtlarla inanmanın yanlış olduğunu ve bu tür inancın, inanmaktan zevk alma hastalığı olduğunu gösterir. Böylesi inançlar, gerçekte olmayan bir güç duygusuyla yanıltıcı olabilir ve sorumluluklarımızı ihmal ederek bizi hile ve günahkarlık yoluna sürükleyebilir. Bu nedenle, temelsiz inançlardan kaçınmalı ve diğerlerine kötü örnek olmaktan kendimizi korumalıyız.⁴⁷

Katı akılcılık, dinî inançların herkes tarafından rasyonel olarak kanıtlanamayacağını savunur. Akıl, inanç ve davranışlarımızda önemli bir role sahip olsa da dini inançlar mantıksal olarak kanıtlanamaz. Dolayısıyla katı akılcılık dini-felsefi anlamda çokça eleştirilmiştir. Onun bu aşırı görüşlerinden ayrılarak akıl ve iman arasında ılımlı bir yol takip eden eleştirel akılcılık ise imanî konularda akılcı bir temellendirme ve eleştiriye önem verirken, aynı

⁴⁵ William Kingdon Clifford, "İnanç Ahlakı", çev. Ferit Uslu, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2006), 125.

⁴⁶ Clifford, "İnanç Ahlakı", 134.

⁴⁷ Hanifi Özcan, "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmancılık", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 161.

zamanda inancın kalp ile ilişkilendirilebileceğini kabul eder. Tanrı'nın varlığı gibi inançsal konularda akıl ve eleştiriye yer verir, bu nedenle "ılımlı akılcılık" olarak da adlandırılır.⁴⁸

Eleştirel akılcılık, dini inançları kesin bir şekilde ispat etmek yerine akılcı bir şekilde eleştirel olarak değerlendirmemizi önerir. Özellikle Karl Popper'ın inanç yaklaşımıyla öne çıkan eleştirel akılcılık, aklın sorgulayıcı ve eleştirel bir şekilde kullanılmasını vurgular. Popper, aklın otoritesini reddetmez, ancak onu mutlak bir otorite olarak da görmez. Ona göre akıl, eleştirel düşünme ve ampirik araştırma ile birlikte kullanıldığında, bilgi edinmek ve dünyayı anlamak için güçlü bir araç olabilir.⁴⁹ Eleştirel akılcılıkta, herkesin kendi inancı için makul gerekçelere sahip olabilir anlayışı vardır. Fakat mutlak rasyonel delillerin herkesi ikna edemeyeceğini de belirtir. Bu yaklaşım, akli tamamen dışlamak veya mutlak otorite kabul etmek gibi aşırılıklardan kaçınmayı amaçlar. İnançların sadece zihinsel değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik yönleri olduğunu kabul eder. Dolayısıyla bir inancın kabul edilebilmesi için sübjektif olarak yeterli delile sahip olması ve bilimsel gerçekliklerle çelişmemesi gerektiğini vurgular.⁵⁰

2.2. İmancı Yaklaşımlar

Rasyonalizm ve bilimsel gelişmeler karşısında Hıristiyanlığı savunma amacıyla ortaya çıkan fideizm Latince *fides* (inanç, iman, güven) kelimesinden türeyerek dilimize imancılık olarak geçmiştir. Fideizmde, inanç doğrudan güvene dayanmaktadır. Tanrı inancı, kanıt veya rasyonel düşüncelerle desteklenmez, doğrudan tasdik edilir. İnançta güveni esas alan fideizmi benimseyenler arasında ılımlı ve katı fideizm olmak üzere farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Katı imancılık, dini inancın akılcı bir sorgulamaya tabi tutulamayacağını savunur. İman, doğrudan kabul etmeyi ve güvenmeyi ifade eder; bu nedenle akıl yürütmeye veya kanıtlamaya ihtiyaç duyulmaz. Tanrı'nın varlığına veya sevgisine iman etmek, bunu kanıtlamadan kabul etmek anlamına gelir. Zira iman edenler için asıl kanıtlar, inancın kendisinde bulunur. Tanrı'nın sözü akli bir sorgulamaya tabi tutulduğunda aslında Tanrı'ya değil, aklın otoritesine inanılmış olur. Bu nedenle, akıl ve iman birbirini reddeder ve aynı anda var

⁴⁸ Acar vd., *Din Felsefesi El Kitabı*, 48.

⁴⁹ Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları: Platon*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989), 1/200-202.

⁵⁰ Hasan Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu* (Ankara: Afşar Matbaası, 2012), 69.

olamazlar.⁵¹ Özellikle Hıristiyan teolojisi içinde önem kazanan katı imancı anlayış Tertullian, Pierre Bayle, Martin Luther ve Soren Kierkegaard gibi düşünürler tarafından temsil edilir. Bu filozofların fideizm anlayışı, Hıristiyan teolojisindeki asli günah, enkarnasyon, vaftiz ve kurtuluş öğretilerine dayanır. Tertullian, özellikle Pavlus' un Roma toplumuna Hıristiyan öğretilerini açıklarken, ilahi bilginin insan bilgisini aşarak mantık ilkelerine ters düşebileceğini savunmuştur.⁵² O, "Saçma olduğu için inanıyorum" ifadesiyle akıl ile iman arasında ortak bir noktanın olmadığını belirtmiştir. Tertullian' a göre inanç akli değerlendirmelerle temellendirilemez çünkü bu, inancın doğasına aykırıdır.⁵³ Fideizmin önde gelen düşünürlerinde Soren Kierkegaard'a inanç akıl tarafından değil, imanla kavranabilir. Ona göre Hıristiyanlık, ilahi iradeye dayanır ve düşüncenin sona erdiği yerde iman başlar. Tıpkı İbrahim'in Tanrı'ya olan teslimiyeti gibi dini inançta tam bir teslimiyet gereklidir. Nitekim İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etme eylemi, mantıksal olarak açıklanamaz bir paradokstur; ancak Tanrı için yapıldığında kutsal bir eylem olur. Kierkegaard'a göre imanlı bir kişi, aklın sınırlarını aşarak bu paradoksu kabul etmelidir. Çünkü İbrahim, sorgusuzca Tanrı'ya teslim olarak oğlunu O'nun için kurban etmeyi tercih etmiştir.⁵⁴ Böylesi mutlak bir teslimiyet ile her şey mümkündür ve bu esnada "iman sıçraması" yaşanır. İnsanın bir anda imana geçişi, akıl yürütmekle gerçekleşmez. Dolayısıyla iman, rasyonel çözümlenemeyen değil, derin bir içsel deneyimle bulunur. Eğer Tanrı'nın varlığı rasyonel olarak ispatlansaydı iman gereksiz olurdu ve biz risk almak zorunda kalmazdık. Ancak inanç her zaman bir risk içerir çünkü Tanrı gizlidir ve her türlü rasyonel arayışın sonuçsuz kalacağı önceden bellidir.⁵⁵

Katı imancı görüş, akıl ile çelişir ve rasyonalizm karşısında dezavantajlı durumdadır. Zira inanç, rasyonel değerlendirmelerle güvenilirliğini artırırken, tamamen akli dışlayan yaklaşımlarda bu güvenilirlik zayıflar. İnancın irrasyonel alana yerleştirilmesi, hangi inancın doğru olduğu, nasıl savunulacağı ve dini istismar riski gibi birçok problemi beraberinde getirir. Buna karşı ılımlı imancı anlayış ise iman önce geldiğini kabul etmekle birlikte aklın da önemli bir rolü olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, dini meselelerde akli çıkarımların değerli olduğunu ve imanın makul gerekçelere dayanmasının kalbi teslimiyetle çelişmediğini fakat akıl gücünün sınırlı olduğunu savunur. Bu nedenle ılımlı

⁵¹ Michael Peterson vd., *Akl ve İnanç / Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 109.

⁵² 1Ko. 1:20, 1Ko. 1:25.

⁵³ Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, 89.

⁵⁴ Soren Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 12.

⁵⁵ Peterson vd., *Akl ve İnanç / Din Felsefesine Giriş*, 111.

imancı anlayış, tahkiki imancılık ya da ılımlı fideizm olarak da bilinir.⁵⁶ Aziz Augustinus, John Calvin, Blaise Pascal, Immanuel Kant gibi düşünürler ılımlı fideizmi desteklemektedirler. Bu bakış açısına göre akıl ve inanç ayrılmaz iki ögedir. Zira inanç, düşünmeyi gerektirir ve bu da bizi imana yönlendirir. Dolayısıyla doğru felsefe imana dayalı olmalıdır. Ancak, Tanrı'ya teslimiyet tüm bu düşünme sürecinden önce gelir. Kişi, iman ettikten sonra bilgiyi aramalıdır. Nitekim Hıristiyan teolojisinde zan, iman ve bilgi sıralaması da bu prensibi yansıtır.⁵⁷ Augustinus, Batı Hıristiyan teolojisinin sistematikleşmesinde etkili olan düşünürlerden biridir ve düşünceleri ılımlı fideizmin temel ilkelerini yansıtmaktadır. Ona göre Hıristiyan inancını felsefi yollarla kanıtlama çabası yerine, inanç ve ruhani konuların araştırılması ve doğru anlaşılması önemlidir. İmanın akıldan önce gelir ve felsefenin amacı Tanrı'yı ve O'nun sözlerini daha iyi anlamaktır.⁵⁸ Augustinus, inanç ve akıl arasında dengeli bir ilişki savunur. Tanrı, hakikatin kaynağıdır ve ona iman, gerçeği bilmenin anahtarıdır. "İman etmek için anla ve anlamak için iman et" ilkesi, onun teolojisinin oluşturur.⁵⁹ Hıristiyanlığın iki ana kolu olan Katoliklik ve Protestanlık Reform döneminde, imanın tanımı hakkında önemli ayrıma gitmiştir. Katolik anlayışa göre iman, Tanrı'nın buyruklarını akli olarak kabul etmekle ilişkilendirilir ve yalnızca Tanrı'ya olan sevgi ve teslimiyetle bütünleşirse yaşanılan bir tecrübe haline gelir. Protestanlık ise imanı, Kutsal Kitaba ve İsa Mesih'e güven olarak tanımlar. Protestanlar, Kilisenin inanç üzerindeki otoritesini reddederek Mesih'i merkeze alan bir iman anlayışını kabul etmiştir. Onlara göre bir aracı olmadan Tanrı'yı ve Mesih'i kutsal kitap ile tanıyabiliriz. Bu farklılıklar, Hıristiyanlık içinde dini otorite, inanç ve yaşam pratiği üzerine önemli tartışmaları da beraberinde getirmiştir.⁶⁰

İlimli fideizmin öncü isimlerinden John Calvin, imanın öznesini İsa Mesih olarak kabul eder ve gerçek bilgiye ulaşmadan Mesih'e iman etmenin mümkün olmadığını savunur. Ona göre iman bilgiye dayanır ve gerçek kurtuluş Mesih'i tanımakla gerçekleşir. İnsanlar, kilisenin rehberliğine ihtiyaç duymadan da aklını ve mantığını kullanarak birçok şeyi anlayabilir. Çünkü "iman, cahillığe değil bilgiye dayanır"⁶¹ ve tek güvenilir kaynak kutsal kitaptır. Calvin'e göre

⁵⁶ Abdüllatif Tüzer, *Bir Varoluşçunun İman Savunusu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 27.

⁵⁷ Özcan, "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmancılık", 169.

⁵⁸ Hamdi Bravo, "Augustinus'un Varlık ve Bilgi Görüşleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007), 111.

⁵⁹ Aziz Augustinus, *İtirafılar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010), 85.

⁶⁰ Osman Murat Deniz, "John Calvin'in Vahiy ve Kutsal Kitap Anlayışı" 13 (2018), 131.

⁶¹ John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, ed. John T. McNeill, çev. Ford Lewis Battles (USA: The Westminster Press, 1960), 1/544.

iman, akli aşan kalpteki yüce bir bilgidir. İman, duyularımızın ötesindeki bir olgu olarak kabul edilebilir ve ona ulaşmak için zihnin sınırlarını aşmak gerekir. Dolayısıyla kişi imana tek başına ulaşamaz. Onu kalbe bir armağan olarak Kutsal Ruh yerleştirir. Calvin, imanı zihni ve kalbi bir yeti olarak görür. Bu görüşüyle, katı akılcılık ve katı fideizm arasında bir denge kurar.⁶² İlimli fideizmin diğer önemli ismi olan Pascal ise aklın sınırlılığına ve kesin bilgiye ulaşamamasına vurgu yaparak, ispatlanamayan gerçeklerin kalp ile anlaşılabilirliğini ifade etmiştir. Ona göre kalp, aklın ulaşamadığı metafiziksel gerçekleri sezgi ve ilhamla kavrar. Pascal için kalp, insanın zihinsel, ruhsal ve duygusal merkezi olup, mantık dışı bir sezgi yetisiyle donatılmıştır. Bu nedenle, kalp, irrasyonel değil, entelektüel bir yetidir.⁶³ Kişi Tanrı'nın varlığını ispatlasa bile, kalbin etkisi olmadan kurtuluşa ulaşamaz. İlahi hakikat ve kurtuluş sadece kalp yoluyla bilinebilir. Tanrı sevgisi, zihnin erişemediği doğaüstü bir düzene aittir. Tanrı'nın varlığı akıl ve deneyin ötesinde olduğundan hakikate ancak doğaüstü bir gücün yardımıyla ulaşabiliriz.⁶⁴ Tanrı'nın varlığına ilişkin doğadan hareketle yapılan kanıtlar ise sadece inananlar için anlam ifade eder; aksi halde Tanrı, akıl ile ulaşılabilen bir konu değildir. Öyleyse Tanrı'nın varlığı ve mahiyeti hakkında karar vermek için bahis delilini kullanabiliriz. Bu delile göre Tanrı vardır ya da yoktur. Tanrı'nın varlığını kabul etmek, her şeyi kazanma potansiyeline sahipken, reddetmek hiçbir şey kaybetmeme garantisi verir. Böylece Tanrı'ya inanmanın veya inanmamanın olası sonuçlarını analiz eder ve hangisinin daha mantıklı olduğunu sorgularız.⁶⁵ Pascal'ın Tanrı'nın varlığını doğadan hareketle kanıtlayamayacağını savunmasındaki en önemli etken "asli günah" doktrini'dir. İnsan doğası gereği düşünüş sonrası akıl ve düşünme yetisi de zarar görmüştür ve günahkârdır. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığına akıl yoluyla değil, ilahi bir yardımla ulaşılabılır. Tanrı, kendisini sadece samimi arayış içinde olanlara açığa çıkarır. Bu nedenle iman akli önceler. Eğer tüm kanıtlar Tanrı'nın varlığını kesin olarak ispatlasaydı, inançta özgür iradede bahsedilemezdi ve iman zorunlu hale gelirdi. Pascal'a göre Tanrı, iradeyi harekete geçirir ve kişi, iradenin getirdiği imandan sonra akli delillerle inancını doğrular.⁶⁶

⁶² Deniz, "John Calvin'in Vahiy ve Kutsal Kitap Anlayışı", 136.

⁶³ Şahin Efil, "Pascal Epistemolojisinde Kalbi Akla Öncelemek", *Hikmet Yurdu* 3/6 (2010), 135.

⁶⁴ Blaise Pascal, *Pensées*, çev. William Finlayson Trotter (Christian Classics Ethereal Library, 2002), 304.

⁶⁵ Pascal, *Pensées*, 39.

⁶⁶ Pascal, *Pensées*, 68.

İmanı akli aşan bir durum olarak gören diğer düşünür ise Immanuel Kant'tır. Nitekim *Saf Aklın Eleştirisi* adlı eserinde "İmana yer açmak için bilgiyi inkâr etmek zorunda kaldım" ifadesini kullanır. O, akıl-kalp ilişkisi konusundaki düşünceleri zan, iman ve bilgi kavramları üzerine temellendirmiştir. Ona göre bilgi nesnel ve evrensel geçerliliğe sahip olan, duyuşal deneyimden ve aklın işleyişinden türeyen yargılardır. İman ise öznel bir tutumdur ve nesnel bir temele dayanmadan, kişisel bir kanaate dayanır. Bir şeyin doğruluğu konusunda ilk aşamada zan yaşanır. Zan, yargının sübjektif ve objektif açıdan yetersiz olduğu durumu ifade eder. İkinci aşamada ise iman devreye girer. İman nesnel bir temele dayanmadan, kişisel kanaate dayanır. Kant, bu kanaatin sübjektif olarak yeterli olabileceğini, yani kişi için tatmin edici bir cevap sağlayabileceğini savunur. Ancak, imanın objektif açıdan yetersiz olduğunu da kabul eder. Bunun sebebi, imanın evrensel geçerliliğe sahip bir bilgi türü olmaması ve herkes tarafından kabul görmemesidir. Dolayısıyla insan akli Tanrı, ruh ve özgürlük gibi fenomen ötesi varlıkların bilgisine ulaşamaz. Bu varlıklar hakkında bilgi edinmek için imana başvurmak gerekir. İman, nesnel bir temele dayanmasa da kişi için tatmin edici bir cevap sağlayabilir. Bu nedenle Tanrı'nın varlığı aklın konusu değildir ve insan bu tür bilgilere ancak pratik akıl ile ulaşabilir.⁶⁷

3. İslam Düşüncesinde Akıl-Kalp İlişkisi

İslam düşüncesinde kalp, Arapça *k l b* fiilinden gelmekte olup iki farklı şekilde ele alınır. Birincisi cismani kalp ki bu bedenın yaşam kaynağıdır. İkincisi ise aklı süreçlerin gerçekleştiği ruhani kalptir. İnsanın manevi ve ruhani hayatının merkezi burasıdır. *Akl*, *ruh*, *tedebbür*, *feh*m, *nefs* ve *basiret* gibi kavramlar da kalbin bu manevi boyutuyla ilişkilidir. Özellikle kalbin düşünen ve akleden bir yetiye sahip olması iman etmede ona ayrı bir sorumluluk yüklemiştir. *Basiret*, eşyanın hakikatini gören bir göz olarak tanımlanır ve ilahi bir nur olarak kabul edilir. Felsefede ise sezgiye karşılık

⁶⁷ Mehmet Demirtaş, "Kant'ın 'İnanca Yer Açmak İçin Bilgiyi İnkâr Ettim' Sözüünün İman ve Bilgi Açısından Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2013), 289.

gelir ve hakikati idrak etmede önemli bir rol oynar. Kalbin bilmesi anlamında da *keşf*, *ilham* ve *ledünnî* bilgi kavramları kullanılır.⁶⁸

Kur'an, insanların akıl ve idraklerini kullanmalarını, düşünmelerini ve anlamalarını teşvik eder. Akıl ve kalp kavramları, Kur'an'da sık sık birlikte anılır ve insanın manevi ve zihinsel yönlerini kapsayan bir bütünlük içinde ele alınır. Akıl, insanın düşünme, mantıklı sonuçlara varma ve bilgiye ulaşma yeteneğini temsil ederken, kalp, insanın içsel duygularını, niyetlerini ve manevi deneyimlerini ifade eder. Kur'an, bu iki kavramı bir araya getirerek insanın bütünsel gelişimini ve Allah'a yaklaşımını açıklar. Kalp Kur'an'da, insanın ruhsal ve manevi hayatının merkezi, Allah ile ilişkisinin odak noktası ve imanın kaynağıdır. Kişinin sorumluluk alması ve Allah'ın mesajına muhatap olması da kalbe yüklenmiştir. Dolayısıyla, iman ve inkâr kalp üzerinden gerçekleşir. Kalp, insanın Allah'a yaklaşma ve O'nu anlama sürecinde niyetleri, duyguları ve eylemleri belirler. Bu yüzden Kur'an'da kalp kavramı sık sık vurgulanır. Örneğin, Kur'an'da sıkça geçen bir ayet olan *Onların kalplerinde bir hastalık (nifak) vardır, Allah da hastalıklarını artırmıştır. Ve (imanları hakkında) yalan söylemekte olduklarından dolayı, onlar için (pek) elemli bir azap vardır*,⁶⁹ kalbin önemini vurgular. Bu ayet, insanın kalbinin sağlıklı olması gerektiğini ve imanı kabul veya reddetme konusunda kılavuz olduğunu belirtir.⁷⁰ Aynı şekilde, akıl da iman etmede önemli kavramdır çünkü Kur'an, insanların akıllarını kullanmalarını ve doğruyu yanlıştan ayırmalarını ister. Örneğin, *Şüphesiz Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir*,⁷¹ gibi ayetlerde, insanların akıllarını kullanmaları ve düşünmeleri gerektiği vurgulanır. Özellikle hakikate ulaşmak için *re'y*, *tezekkür*, *tefekür*, *tedebbür* ve *teemmül* kavramları kalple ilişkilendirilir. Bir işin sonunu düşünerek doğru karar verme anlamında *tefekür*, Allah'ın ayetlerini ve nimetlerini hatırlayarak şükretmek ve O'na daha yakın olmak için *tezekkür*, hakikati kavramada derinlemesine düşünmek ve onu farklı açılardan incelemek için *teemmül*, olay ve olguların gerçek yüzünü görmek için göz ve kalple görüp düşünmede *re'y* kavramı Kur'an'da sık sık kullanılmıştır.⁷²

Kalp kavramı İslam hadis geleneğinde de önemli bir yer tutar. Hadislerde kalp, sadece biyolojik bir organdan çok daha fazlasını temsil eder. Kalp, iman ve küfrün merkezi, duyguların kaynağı ve ahlaki eylemlerin temeli olarak

⁶⁸ Süleyman Uludağ, "Basiret", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/103, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn, 2007), 3/490.

⁶⁹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Diyanet İşleri Başkanlığı). el-Bakara, 2/10.

⁷⁰ en-Nahl, 16/106, el-Âli İmran, 3/167, el-Hucurât, 49/14.

⁷¹ el-Enfal, 8/22.

⁷² İlhan Kutluer, "Düşünme" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/53.

kabul edilir. *Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o düzgün olursa bütün vücut düzgün olur. O bozuk olursa bütün vücut bozuk olur. Dikkat edin! Bu et parçası, kalptir.*⁷³ Hadislerde kalbin akletmesi, Kur'an ayetlerindeki kadar kesin ifadelerle belirtilmemiştir. Ancak insanın manevi, zihinsel ve duygusal hayatında merkezi bir rol oynadığı belirtilir. Kalbin durumu kişinin imanı, duyguları, eylemleri ve Allah ile ilişkisi üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Kur'an ve hadis metinlerinde akıl-kalp ilişkisine imanî anlamda sıklıkla yer verilmesiyle İslam düşünce geleneğinde hem kelimeler hem de tasavvuf alanlarında ele alınmış ve derinlemesine incelenmiştir. Tasavvuf geleneğinde, akıl ve kalp arasındaki ilişki daha içsel ve manevi bir boyutta ele alınır. Buna göre insanın Allah ile en derin bağlantısı kalpten gelir. Kalp, Allah'ın sırlarını anlamak ve O'na yakınlaşmak için kullanılan bir araç olarak kabul edilir. Tasavvufi uygulamalar, kalbin temizlenmesi ve Allah'a yönelik muhabbetin geliştirilmesi üzerine odaklanır. Bu bağlamda, akıl sadece zahiri gerçekleri anlamak için değil, aynı zamanda manevi gerçekleri idrak etmek için de kullanılır. Özellikle *sadr*, *fuâd*, *nefs* ve *lubb* kavramları akıl-kalp ilişkisi bağlamında tasavvufta önemli yer tutar.

Akıl ve iman, İslam felsefesi ve kelimeler gibi disiplinlerin de temelini oluşturmaktadır. Özellikle kelimeler ilminde öne çıkan akıl-iman ilişkisi, inanç ilkelerini akıl yoluyla temellendirme ve açıklama çabasıyla şekillenmiştir. Nitekim Kur'an'da *tefekür*, *taakkul*, *tezekkür*, *tedebbür* ve *nazar* kavramları akıl yürütme yöntemleri olarak ele alınmıştır. Buradaki temel tartışma imanın tanımı ve mahiyeti hakkındadır. İslam düşünürleri, ilahi buyrukların akıl ile nasıl ilişkilendirileceği ve imanın doğası hakkında yoğun tartışmalar yapmışlardır.⁷⁴Buna göre iman, aklın, kalbin ve ruhun birlikteliğiyle oluşan tasdiktir ve insanın anlam arayışına cevap veren bir sistemdir. Akıl ile iman arasındaki ilişki, insanın Allah'a, ilahi buyruklara olan güvenini desteklemek ve anlamak için yapılan düşünce sürecini içerir.⁷⁵ Dolayısıyla İslam düşüncesinde akıl-iman arasındaki ilk yorumlamalar İslam'ın gelmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'in vefatından sonra halife Hz. Ali döneminde meydana gelen siyasi olaylarla birlikte imanın nerede gerçekleştiği ve tanımı bir problem haline gelerek çeşitli tartışmalara neden olmuştur.

⁷³ Muhammed b. İsmâil Buhari, "İman", çev. Mehmet Sofuoğlu, *el-Camiü's-Sahih* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004), 39.

⁷⁴ Mahmut Ay, "Kelam'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 49.

⁷⁵ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/212; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013), 217.

Bilindiği üzere Hâricîler, Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'ye isyan etmiş, iman, kafir ve kebir kavramlarını yorumlayarak ilk iman tartışmalarını başlatmışlardır. İmanın amelden bir parça olması ve ameldeki eksikliklerin tekfir (kafir ilan etme) sebebi olarak görülmesi, Hâricîlerin öne sürdüğü bir düşüncedir. Bu yaklaşım, bir Müslümanın bazı eylemlerinin, inançlarının yetersiz veya yanlış bulunması durumunda, onu dinden çıkmış sayma ve tekfir etme eğilimindedir.⁷⁶ Müslümanları birbirini öldürecek kadar karşı karşıya getiren bu durum, İslam toplumunda ciddi tartışmalara ve ayrılıklara neden olmuştur. Günah ve iman arasındaki ilişkiyi ayırarak orta yolu bulma çabasında olan Mürcie fırkası, büyük günah işleyen birinin durumunun sadece Allah'a ait olduğu ve bu nedenle onun halinin değerlendirmesinin Allah'a havale edilmesi gerektiği, görüşüyle konuyla ilgili ilk adımı atmıştır. Özellikle Ebu Hanife'nin iman tanımı fırkanın temelini oluşturur. Ona göre:

“İman kalp ile tasdik dil ile ikrardır. Gökte ve yerde bulunanların imanı, iman edilmesi gereken şeyler yönünden değişmez; ancak yakîn ve tasdik açısından artar veya eksilir. İslam, Allah'ın emirlerine karşı teslim olup itaat etmektir. Kelime olarak iman ve İslam farklıdır. Ancak biri olmadan diğeri olamaz. İman ile İslam, birbirinin tamamlayıcısıdır ve ayrılmaz bir bütündür.”⁷⁷

“İman kalp ile tasdik; dil ile ikrardır. Sadece dil ile yapılan bir onay, gerçek imanı temsil etmez. Çünkü eğer sadece dille yapılan onay iman olsaydı, tüm münafıklar mümin kabul edilirdi. Aynı şekilde sadece kalple yapılan kabul de yeterli değildir. Eğer sadece kalple kabul imanı temsil ediyorsa, tüm kitap ehli mümin sayılırdı.”⁷⁸

Ebu Hanife'ye göre iman, kalp ile tasdik etmeyi temel alan, marifet ve ikrarın da bu tasdiki desteklediği bir inanç sistemidir. Zira ona göre kalp, imanın tasdik boyutunun merkezidir ve inanç önermelerini akıl yoluyla değerlendirir. Tasdik, akılcı bir değerlendirme sonucunda inancın kabul edilmesidir. İkrar ise kalp ile tasdik edilen inancın dille ifade edilmesidir. Bu süreçte iman, akıl ve kalbin birleşimiyle oluşur. Yakîn ise şüpheden arınmış kesin bilgiyi ifade eder ve imanın tam bir teslimiyetle gerçekleştiğini belirtir. Ebu Hanife'ye göre imanın özü bilgiye dayalı bir tasdik içerir ve İslam, bu

⁷⁶ Ethem Ruhi Fığralı, “Hâricîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/169.

⁷⁷ Mustafa Öz, “el- Fıkhu'l Ekber”, *İmam A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 56.

⁷⁸ Mustafa Öz, “Ebû Hanife'nin Vasiyyeti”, *İmam A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 65.

zihinsel sürecin sonucudur. Bu anlayış “Tasdik teorisi” olarak adlandırılır ve kelam ilminde önemli bir yere sahiptir.⁷⁹

Hâricîler ve Mürcie arasında orta yol benimseyen Mu'tezile, imanın sadece ikrar ve tasdikten ibaret olmadığını, aynı zamanda amel ve bilgidен oluştuğunu savunur. Bu görüşe göre iman sadece Allah'a ve Hz. Muhammed'e diliyle ve kalbiyle inanmak değil aynı zamanda Allah'ın emirlerini uygulamak ve yasaklarını terk etmeyi içerir. Bilgi ve amelden bağımsız bir iman eksik ve yetersizdir. Dolayısıyla büyük günah işleyen kişi ne iman sahibi ne de kafir olarak nitelendirilir, ancak iman ile küfür arasında bir nevi ara durumda olan “fasık” konumundadır. Fasık olan kişi, ahirette Allah'ın merhametine veya cezasına tabi olabilir.⁸⁰

Mû'tezilî düşüncede akıl dini meselelerde ön plandadır. Allah'ı düşünmek ve anlamak aklen gerekli kabul edilir. Mû'tezilî düşünürlerinden Kâdî Abdülcebbar, imanı “marifet (kalp ile bilme), uzuvlarla amel ve dil ile ikrar” olarak tanımlar. Ona göre iman, İslam'ın emirlerini uygulamak ve yasaklardan kaçınmak anlamına gelir. Din ile İslam arasında bir fark yoktur. Zira dinin emirlerini yapmamak Allah'a karşı gelmektir ve bu isyan imanla çelişir. Bu sebeple Kâdî Abdülcebbar, sadece tasdikten ibaret amelsiz bir imanı reddeder.⁸¹ Aynı zamanda aklın imanı öncelediğini belirtir. Ona göre eğer iman ederken akıl yürütme yöntemlerini kullanmazsak imanımız hatalı olabilir. Bu düşünce Mu'tezile'nin “mârifetullah aklen vaciptir” ilkesine de dayanmaktadır. Kâdî Abdülcebbar bilgiyi aklî ve şer'i olmak üzere iki kısımda ele alır. İnsan, aklı ile vahyi bilgi olmadan iyi ve kötüyü ayırt edebilir. Ancak ibadet gibi konularda hükümler sadece nakille öğrenilebilir. İnanç, kalbin bir fiili olarak kabul edildiğinden kalp, düşünme faaliyetlerinin gerçekleştiği yerdir. Dolayısıyla akıl, kitap ve sünneti önceler.⁸²

Ebu Hanife'nin tasdik teorisi, Eş'arî ve Maturîdi gibi düşünürlerin iman tanımlarına temel oluşturmuştur. Eş'arî'nin iki farklı iman tanımı bulunmaktadır. Birinde imanı Allah'ı tasdik olarak tanımlarken diğerinde Allah'ı bilmek şeklinde ifade etmiştir. Bu da imanı tasdikten getirdiği bilgi olarak ortaya koyar. Eş'arî, imanı kalp ile tasdik olarak da tanımlamış ve kalbi bir bilgi

⁷⁹ İsmail Şimşek, “Fideizmden Rasyonalizme İmâm-ı Âzam Ebu Hanife'nin İman Anlayışı”, *Uluslararası IV. Şeyh Şaban-i Veli Hanifilik-Maturudilik Sempozyumu* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017), 14-24.

⁸⁰ Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, 121.

⁸¹ Selim Gülverdi, “Kâdî Abdülcebbar ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 209.

⁸² Yunus Cengiz, *Kâdî Abdülcebbar'ın Eylem Teorisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2010), 90.

kaynağı olarak ele almıştır. Onun düşüncesinde iman, teslimiyetle başlar sonra da bilişsel bir süreçle kalp ve his yoluyla benimsenir. Bu nedenle Eş'arî'ye göre İslam'ın kapsamı imandan daha fazladır ve iman İslam'dan sonra gelir.⁸³ Önemli Eş'arî alimlerinden Gazali ise imanı "tasdikten ibaret" olarak tanımlamıştır. Yani, iman kalpteki inanç ve onaylama sürecidir. Kalp, tasdiki oluşturan düşünme ve inanç merkeziyken dil de bu tasdiki ifade eden organdır. Gazali'ye göre imanın merkezi kalptir ve kalben tasdik edilmeyen inançların dil ile ifadesinin bir önemi yoktur.⁸⁴

Ebu Hanife'nin izinden giderek düşüncelerinde akıl ve naklin önemini vurgulayan Ebu Mansur el-Mâtürîdî, imanın ontolojik olarak yaratıldığını ve kalp ile tasdikten ibaret olduğunu savunur. Zira iman, insanın bir fiili olarak kalbine işler. Dolayısıyla, kişinin diğer tüm eylemleri gibi iman da yaratılmıştır.⁸⁵ İmanın oluşum yeri ise akıl ve naklin birleştiği kalptir. İnsanın aklını kullanması iman etmede önemli bir role sahiptir çünkü evrenin ve insanın yaratılış hikmetini anlamak için akıl kullanılmalıdır. Varlık âleminde her şeyin bir hikmeti ve sebebi vardır. Bu hikmet, doğruyu yanlıştan ayırt edebilmeyi sağlayan hakikatin bilgisidir. Mâtürîdî'ye göre insanlar inandıkları bir şeye farklı yollarla inanabilirler. Bunlar taklit, şüphe, haber veya akli deliller olabilir. Fakat istenilen imana sadece akli, nakli ve hissi delillerle ulaşılabilir. Bu delillerin bir araya gelmesiyle insan, Allah'ın varlığına ve sıfatlarına dair sağlam bir imana sahip olabilir. Dolayısıyla iman, insanın kendi akli ve hissi düşünceleri üzerine tefekkür ederek ve peygamberin haberine dayanarak ulaşabileceği bir kavramdır. Sonuç olarak Mâtürîdî, imanın akılcı bir yaklaşıma dayandığını ve bu akıl yürütme sürecinin kalpte gerçekleştiğini savunur.⁸⁶

SONUÇ

Akl-kalp ilişkisi düşünce tarihinde güncelliğini halen devam ettiren önemli bir konudur. Akıl, Tanrı inancını rasyonel bir zemine oturtmaktır. Varlığın ve evrenin işleyişinin incelenmesi, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak veya çürütmek için kullanılır. Felsefi ve teolojik tartışmalar, aklın bu arayışındaki en önemli araçlardan biridir. Dolayısıyla kalbin bu tartışmada yerini alması kaçınılmaz olmuştur. Çünkü kalp, neredeyse tüm inanç ve dinlerde kan

⁸³ Şimşek, "Fideizmden Rasyonalizme Eş'arî'nin İman Anlayışı", 120.

⁸⁴ İmam Gazali, *İhyâu Ulumi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroglu (İstanbul: Bedir Yayınları, 2002), 1/299.

⁸⁵ Hilmi Karaağaç, "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", *Ekev Akademi Dergisi* 15/49 (2011), 65.

⁸⁶ Ebu Mansur Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2002), 487.

pompalayan organ olmaktan ziyade duygu, irade ve imanın merkezi olarak kabul edilir. Bu da onun bilişsel bir yetiye sahip olup iman gibi irade gerektiren konularda sorumlu merkez yapmaktadır. Dolayısıyla imanın akılda mı yoksa kalpte mi gerçekleştiği konusu düşünürleri çokça meşgul eden konulardan olmuştur.

Yahudi düşüncesi, diğer ilahi dinler arasında akıl-kalp ilişkisi konusunda daha rasyonel bir yaklaşımı benimser. Yahudilikte akıl ve kalp birlikte ele alınsa da akıl ön plandadır. Akıl, yolumuzu aydınlatır kalp ise onu takip eder. Akıl ve vahiy birlikte inancı oluşturur, çünkü inanç düşünmenin temel ilkelerinden doğar. Kişi bu rasyonel düşünme sonucunda Tanrı'nın var olduğuna ulaşır. Tanrı inancı olmadan ahlak ve düşünmenin temel ilkelerinden bahsedilemez; çünkü bu inanç, ahlaki ve zihinsel ilkelerin temelini oluşturur. Yahudi düşüncesine göre, akıl ve vahiy bir arada inancı meydana getirir ve bu inanç olmadan ahlak ve düşüncenin temelleri geçersiz olur. Tanrı'ya inanmak, insanların ahlaki ve rasyonel davranışlar sergilemelerini sağlar. Fakat akıl tek başına yeterli değildir; çünkü akıl, genellikle pratik ve kişisel çıkarlara odaklanır. Yalnızca akılla hareket eden bir insan, ait olma, vicdan ve merhamet duygularına sahip olamaz. Dolayısıyla inanç, akıl ve kalpteki hikmetle birlikte yürür. Her ne kadar Yahudilikte akıl ve kalp birbirini tamamlasa da akıl daha ön planda olduğunu ifade edebiliriz.

Tanrı inancının temellendirilmesi hakkındaki tartışmalar özellikle Batı Hristiyan düşüncesinde geniş yer tutar. Akıl ve kalp ilişkisi, sevgi ve iman gibi temel kavramların ışığında ele alınır. Bu ilişkide kalp, Tanrı ve Mesih'e duyulan sevginin merkezi konumundadır. Akıl ve imanın birbirleriyle olan ilişkisi, Aziz Pavlus' tan beri süregelen bir tartışma konusudur. Aydınlanma dönemiyle birlikte bu tartışmalar ivme kazanmış din ve inançlara yönelik yaklaşımlar savunmacı veya eleştirel olarak ele alınarak akli merkeze alanlar, inancı (kalp) merkeze alanlar ve orta yolu bulmaya çalışanlar arasında şekillenmiştir. Clifford, bir şeyin doğru kabul edilmesi için aklın yargılarıyla herkesin kabul edebileceği şekilde ispatlanması gerektiği düşüncesiyle katı akılcı bir yaklaşım benimserken Karl Popper, aklın tek otorite olmadığını, imanî konularda akli bir değerlendirmenin yapılabileceğini savunarak uzlaşmacı bir tavır sergiler. Akılcı yaklaşıma tepki olarak ortaya çıkan katı inancı anlayış ise imanın yeterli kanıt ve akıl yürütmelere dayandırılmadan doğrudan tasdik ve salt güven üzerine kurulmuş olduğunu savunur. Kierkegaard ile özdeşleşen bu anlayış körü körüne bağlanma ve manipülasyona açık hale gelme gibi bazı tehlikeleri de beraberinde getirir.

İslam düşüncesinde ise iman, sadece akli bir süreçle sınırlı değil, aynı zamanda kalbin de parçasıdır. Akıl ve kalp arasındaki ilişki net bir şekilde belirlenmemiştir. Dolayısıyla temel tartışmalar imanın mahiyeti hakkındadır. İslam, inançta sadece kalbi ve sezgiyi ön plana çıkaran katı imancı anlayışın aksine, akıl ve vahyi birlikte ele alır. Akıl, vahyi anlamada ve yorumlamada önemli bir araç olarak kabul edilir. Nitekim Kur'an, birçok ayetinde insanları düşünmeye, akletmeye ve evrenin işleyişi üzerine tefekkür etmeye davet eder. Aynı zamanda İslam düşüncesinde iman, aklın rehberi olarak kabul edilir ve vahiy ile çelişmeyen akıl yürütmeler makbul sayılır. İslam, akıl ve vahyi birlikte kullanarak inancı şekillendirir. Vahiy, akli doğru yola yönlendirir ve akıl, vahyin ışığında anlam kazanır. Bu yaklaşım, inancın mantıklı ve anlaşılır olmasını sağlarken, aynı zamanda kalp ve sezginin önemini de kabul eder. Bu denge, İslam'ın inanç sistemini katı akılcı (rasyonalizm) ve katı imancı (fideizm) anlayıştan ayıran temel özelliklerden biridir.

KAYNAKÇA

- Acar, Rahim vd. *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Alicı, Mustafa. "Eerie Resonance veya İnsanlık Adına Dehşet Verici Yankı: Yahudi Aklı". *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 9/23 (10 Ocak 2021), 61-86. <https://doi.org/10.31126/akrajournal.832218>
- Altuncu, Abdullah. "Haskala Sırasında Din-Bilim Çatışması: Onay Belgeleri, Bilim Kitapları ve Rabbanî Din Adamları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/2 (2018), 113-138. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001501
- Ay, Mahmut. "Kelam'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 49-68.
- Aziz Augustinus. *İtiraflar*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010.
- Berlin, Adele - Grossman, Maxine. "Intellect". *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*. Erişim 21 Aralık 2021. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199730049.001.0001/acref-9780199730049-e-1561>
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013.
- Bravo, Hamdi. "Augustinus'un Varlık ve Bilgi Görüşleri". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007), 111-128.
- Buhari, Muhammed b. İsmâîl. "İman". çev. Mehmet Sofuoğlu. *el-Camiü's-Sahih*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
- Buijs, Joseph. "Religion and Philosophy in Maimonides, Averroes, and Aquinas". ed. Ryan Szpiech. *Brill* 8/2-3 (2002), 163-183. <https://doi.org/10.1163/1570670260497033>
- Calvin, John. *Institutes of the Christian Religion*. ed. John T. McNeill. çev. Ford Lewis Battles. USA: The Westminster Press, 1960.
- Cengiz, Yunus. *Kâdî Abdülcebbar'ın Eylem Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2010.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.
- Clifford, William Kingdon. "İnanç Ahlakı". çev. Ferit Uslu. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2006), 125-136.
- Copleson, Frederick. "Ön-Sokratikler ve Sokrates". çev. Aziz Yardımlı. *Felsefe Tarihi, Yunan ve Roma Felsefesi*. İstanbul: İdea Yayınları, 1986.
- Demirci, Kürşat. *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.

- Demirtaş, Mehmet. "Kant'ın 'İnanca Yer Açmak İçin Bilgiyi İnkâr Ettim' Sözü'nün İman ve Bilgi Açısından Değerlendirilmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2013), 289-303.
- Deniz, Osman Murat. "John Calvin'in Vahiy ve Kutsal Kitap Anlayışı" 13 (2018), 143-172.
- Durusoy, Ali. "İbn Sina". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20/322-331. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Efil, Şahin. "Pascal Epistemolojisinde Kalbi Akla Öncelemek". *Hikmet Yurdu* 3/6 (2010), 135-157.
- Fığralı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1997.
- Gazali, İmam. *İhyâu Ulumi'd-Din*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.
- Gökberk, Macit. *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Gülverdi, Selim. "Kâdî Abdülcebbar ve Ebü'l-Muîn en-Neseff'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 209-228.
- Harman, Ömer Faruk. "Saîd b. Yûsuf Feyyumi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/517-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/feyyumi-said-b-yusuf>
- Heilman, Richard. "Solemnity of the Sacred Heart of Jesus". *Roman Catholic Man*. Erişim 16 Aralık 2021. <https://www.romancatholicman.com/solemnity-sacred-heart-jesus-2/>
- İbn Meymun. *Delaletu'l-Hairin*. çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ. Kimlik Yayınları, 2019.
- Kahraman, Yakup. "Aydınlanma Epistemolojisinin Oluşumu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016).
- Kalın, İbrahim. *Perde ve Mana: Akıl Üzerine Bir Tahlil*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Karaağaç, Hilmi. "Mâturîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı". *Ekev Akademi Dergisi* 15/49 (2011), 65-80.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu*. Diyanet İşleri Başkanlığı, ts.
- Kaya, Mahmut. "Farabi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kılıç, Recep. *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*. Ötüken Neşriyat, 2019.
- Kierkegaard, Soren. *Korku ve Titreme*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme". 10/53-57. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1994.

- Leicester, Jonathan. "The Nature and Purpose of Belief". *The Journal of Mind and Behavior* 29/3 (2008), 217-237. <https://www.jstor.org/stable/43854216>
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Nadler, Steven. "Scripture and Truth: A Problem in Spinoza's 'Tractatus Theologico-Politicus'". *Journal of the History of Ideas* 74/4 (2013), 623-642. <https://www.jstor.org/stable/43290165>
- Önal, Recep. "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 121-146.
- Öz, Mustafa. "Ebû Hanife'nin Vasiyyeti". *İmam A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007.
- Öz, Mustafa. "el- Fıkhu'l Ekber". *İmam A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007.
- Özbaş, Selena. "Anaksagoras'ta Nous Kavramı". *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi* 2/13 (2020), 114-120.
- Özcan, Hanifi. "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmancılık". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 157-176.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açından İman*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 2016.
- Özcan, Hanifi. "İman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 216-219. TDV İslam Ansiklopedisi, 2000. /iman
- Pascal, Blaise. *Pensées*. çev. William Finlayson Trotter. Christian Classics Ethereal Library, 2002.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç / Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Polka, Brayton. "Spinoza's Concept of Biblical Interpretation". *Journal Jewish Thought and Philosophy* 2 (1992), 19-44.
- Popper, Karl. *Açık Toplum ve Düşmanları: Platon*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Basım, 1989. <https://123dok.com/document/yr071rpy-karl-popper-acik-toplum-ve-duesmanlari-cilt-pdf.html>
- Runes, Dagobert D. "Intellect". *The Dictionary of Philosophy*. Erişim 30 Mayıs 2021. <http://www.ditext.com/runes/i.html>

- Shear-Yashuv, Aharon. "Jewish Philosophers on Reason and Revelation". ed. Stephen Dawson. <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliShea.htm>
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/212-214. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Soloveitchik, Yosef Dov Halevi. "החכמה שבראש והחכמה שבלב (Aklın ve Kalbin Bilgeliği)". Erişim 12 Eylül 2021. <http://www.levladaat.org/content/409>
- Spinoza, Benedictus. *Ethica*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2011.
- Spinoza, Benedictus de. *Spinoza's Short Treatise on God, Man, and His Well-Being: Translated and Edited, With an Introduction and Commentary and a Life of Spinoza*. Forgotten Books, 2018.
- Spinoza, Benedictus de. *Teolojik Politik İnceleme*. çev. Musa Kazım Arıcan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011. <https://www.diyantevakfiyayin.com.tr/teolojik-politik-inceleme/tercume:musa-kazim-arican/felsefe-dusunce/felsefe-tarihi/9786257205757>
- Sterman, Baruch. "Judaism and Darwinian Evolution". *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 29/1 (1994), 48-75. <https://www.jstor.org/stable/23260873>
- Swindal, James. "Faith and Reason". *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 24 Aralık 2021. <https://iep.utm.edu/faith-re/>
- Şimşek, İsmail. "Fideizmden Rasyonalizme Eş'arî'nin İman Anlayışı". *V.Uluslararası Şeyh Şabani Veli Sempozyumu*, 610-620.
- Şimşek, İsmail. "Fideizmden Rasyonelizme İmâm-ı Âzam Ebu Hanife'nin İman Anlayışı". *Uluslararası IV. Şeyh Şaban-i Veli Hanifilik-Maturudilik Sempozyumu*. 14-24. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017.
- Tanrıverdi, Hasan. *İnancın Rasyonelliği Sorunu*. Ankara: Afşar Matbaası, 2012.
- Toy, Crawford Howell vd. "Philo Judaeus". *The Jewish Encyclopedia*, ts. Erişim 30 Kasım 2021
- Turner, Denys (ed.). "Intellect". *Faith, Reason and the Existence of God*. 75-88. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. <https://doi.org/10.1017/CB09780511617317.005>
- Tüzer, Abdüllatif. *Bir Varoluşunun İman Savunusu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "Basiret". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/103. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1992.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehreveyn, Umut Matbaası., 2007.

Cambridge Dictionary. Cambridge University Press. Erişim 30 Mayıs 2021.
<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/intellect>

Kutsal Kitap. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2020.

Kutsal Kitap. "Kutsal Kitap". Erişim 23 Mayıs 2022.
<https://www.kutsalkitap.org/>